

את פתח לו

ספרות הקבלה
בראשיתה
בין פתיחות
לסגירות

פרופ' צחי וייס
המחלקה לספרות, ללשון ולאמנויות

ספרות הקבלה הפיצה תפיסות מיתיות ומיסטיות. פרופ' צחי וייס

בסוף המאה ה־12 לספירה, וביתר שאת בראשית המאה ה־13 לספירה, מתחילים להופיע בדרום צרפת ובצפון ספרד חיבורים יהודיים הדנים במהותה, בהרכבה ובדרך תיקונה של מערכת אלוהית המורכבת מעשר ספירות. השימוש בביטוי מערכת אלוהית ולא "אל" או "אלוהות" מכוון משום שהחידוש המרכזי שהיה בכתבים אלו הוא תיאור האל כמורכב ממערכת שלמה ומסועפת של ספירות שראשיתן באל נעלה ולא נגיש המכונה "אינסוף" או "עילת העילות", והמשכן בספירות המכילות ניגודים שונים כגון ספירות זכריות וספירות נקביות (חוכמה־בינה, תפארת־מלכות), ספירות גבוהות וספירות נמוכות, וספירות שעניינן מידת החסד ואחרות שהן קשות ומשליטות בעולם את מידת הדין (חסד־גבורה).

הופעתה של ספרות יהודית ענפה העוסקת במערכת עשר הספירות מפתיעה משתי בחינות מרכזיות: הסוגיה הראשונה היא שתיאור מפורט כל כך של מערכת אלוהית מסועפת ומורכבת, אף שלחלק מהביטוי יש בוודאי מקורות במסורות יהודיות מוקדמות יותר, הוא בגדר חידוש. לא ידוע לנו על מקורות יהודיים מוקדמים לחלק האחרון של המאה ה־12 שתיארו מערכת אלוהית דומה. ברוח זו הסביר גדול חוקרי הקבלה במאה ה־20 גרשם שלום (1897-1982) את חידושה של הספרות הקבלית:

הקבלה כתופעה היסטורית מתחילה בעבור ההיסטוריון של תולדות ישראל ודת ישראל במאה ה־12 לספירת הנוצרים [...] אני מדגיש כי לפנינו התחלה ברורה בהיסטוריה. הבעיה שלפנינו היא: כיצד נולדה תופעה זו? מה הביא לידי גילוייה? [...] זוהי הבעיה. זוהי בעיה גדולה ומרכזית בתולדות ישראל (גרשם שלום, **הרצאות על ראשית הקבלה**, עמ' 11-12).

ב־50 השנים האחרונות מאז נשא שלום את הרצאותיו על ראשית הקבלה, התבררו נושאים רבים על אודותיה של הקבלה בראשיתה, ורבות ממסקנותיו ומנקודות המוצא שלו נבחנו מחדש ובאופן ביקורתי על ידי חוקרים רבים, ובראשם גדול חוקרי הקבלה בימינו משה אידל. למרות החידושים המחקריים החשובים הללו, הבעיה הבסיסית שהציג שלום נותרה בחלקה הגדול על כנה, ואנו יכולים לשוב ולשאול מאין באו אל לב לבה של התיאולוגיה היהודית תפיסות מפותחות בדבר קיומן של עשר ספירות הנושאות משמעויות סמליות ומיתיות. לא פחות חשוב מכך לשאול: כיצד ייתכן שחידושים אלו שלכאורה מקרוב באו נתמכו ואף פותחו על ידי דמויות רבניות מרכזיות כדוגמת רבי אברהם בן דוד (הארב"ד, 1120-1198) ורבי משה בן נחמן (הרמב"ן, 1194-1270)?

הסוגיה השנייה הקשורה לספרות הקבלה בראשיתה היא מגוון הגישות העצום המכוננות כולן יחד קבלה. קבלת עשר הספירות או בשמה האחר "הקבלה התיאוסופית" היא שם כולל לשיטות

מקובלים שונים מצביעים על אמונות כפירה חמורות המוגדרות על ידם כ"אמונה בשתי רשויות" או "קיצוץ בנטיעות", שני ביטויים המשמשים כבר בספרות חז"ל

בספרות הקבלה בצד הפצת האמונה בקיומה של אלוהות בעלת עשר ספירות, אנו מוצאים גם אזהרות רבות שלא ברור תמיד ממה הן מזהירות. מקובלים שונים מצביעים על מה שהם רואים כאמונות כפירה חמורות המוגדרות על ידם כ"אמונה בשתי רשויות" או "קיצוץ בנטיעות", שני ביטויים המשמשים כבר בספרות חז"ל ככינוי לכפירה המערערת את היסוד המונותאיסטי. ואכן, בימיהם של המקובלים, לצד הקבלה התקיימו תפיסות יהודיות רדיקליות ממנה, שהמקובלים חששו מפניהן וראו בהן כפירה חמורה שיש להילחם בה. על מנת להדגים את הדברים אביא שני מקורות שנכתבו ככל הנראה במחצית הראשונה של המאה ה-13, ובהם מביעים המקובלים חשש ברור מפני אמונות שהם רואים כנועזות מדי. על פי אמונות אלו האל הנעלה, המכונה "אינסוף" או "עילת העילות", הוא נשגב מדי. נשגב מפני שקשה מאוד להגיע לדרגה גבוהה כל כך. יהודי המתפלל מדי יומו רוצה שבקשותיו למזון, פרנסה, זיווג או מרפא יזכו לאוזן קשבת. אם האל הוא אינסופי ומרוחק, כיצד ישמע את תפילותיו של היהודי הקטן. לשם כך העצימו אותם מאמינים תפיסות שהתקיימו ככל הנראה כבר בתקופת המקרא, התפתחו במאות הראשונות לספירה והמשיכו להתקיים עד תקופתם, שלפיהן לצד האל ישנה גם ישות אלוהית נמוכה ומתווכת, המקשרת בין האל ובין המאמינים. אחת הישויות המתווכות הללו נקראת מטטרון, מלאך עליון, שלפי חלק מהמקורות היהודיים מכונה גם "אדני הקטן". לענייננו אנו מוצאים בימי הביניים חשש שמביעים המקובלים מפני אמונה חזקה מדי באותו מטטרון, המכונה גם "שר מורשה על ענייני העולם", וכך מתארים המקובלים את חששם:

מטטרון [...] ויש מי שמתכון בתפילתו אליו, ונתנו טעם לדבריהם כי בעבור היותם טמאים ושפלים איך נמצא בדעתם להתפלל לעלת העלות יתע'לה] ואחר שיש שר מורשה על ענייני העולם אליו נתפלל. ואנו לא כן כוונתינו [...] רק כוונתינו להתפלל לעלת העילות הנקראת כתר עליון. (כתב יד הספרייה הבריטית 746 דף 108ב)

בקטע האחרון המקובלים סבורים כי יש אנשים המתפללים למטטרון, שכן הם אומרים כיצד אנחנו

מחשבה שונות, שהמכנה המשותף להן הוא השימוש שהן עושות באותה מערכת של עשר ספירות. אולם עיון בכתבים שנכתבו מסוף המאה ה-12 ועד לסוף המאה ה-13 או ראשית המאה ה-14 מלמד כי מדובר במגוון עצום של גישות שרב בהן השונה על המשותף. כפי שמתברר מהמחקר של השנים האחרונות, כל אחת מהגישות החברות במשפחה כוללת זו של קבלת עשר הספירות, עוסקת בנושאים שונים ויונקת ממקורות נבדלים.

ספרות הקבלה המוקדמת, זו שנוצרה בין סוף המאה ה-12 לחלק הראשון של המאה ה-14, היא, אפוא, עדות לפרץ יצירתי עז: מבחינת חידושה ביחס למסורות יהודיות מוקדמות, מבחינת היקפה ומבחינה גיוונה. בתוך ספרות זו קיימות גם גישות מיתיות מאוד שנועזותן בולטת ביחס למקורות יהודיים מוקדמים יותר. גישות אלו מתארות באופן ברור וחד מאוד את פניו של האל וגופו, גם החלק הרע של האלוהות זוכה לפירוט, הלא הוא צד הדין, המכונה בארמית גם "הסטרא אחרא" (הצד האחר). כמו כן מתוארים תיאורים רבים של אלוהות זכרית (בעיקר ספירת תפארת), של הפאלוס האלוהי (ספירת יסוד) ושל החלק הנקבי הנמוך של האלוהות (השכינה או ספירת מלכות). יתר על כן, ספרות הקבלה כוללת גישות המרחיבות דברים על הממדים המיניים של העולם האלוהי, על הזיווג המיני שבין תפארת ומלכות, ועל כך שתפקידו של המאמין הוא להביא את האלוהות למצב של זיווג. העניין האחרון יזכה לניסוח ריטואלי כמה מאות שנים מאוחר יותר כאשר כהקדמה לקיומן של מצוות מסוימות תאמר האמירה: "לשם ייחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה", זאת אומרת שהמאמין מקיים את מצוותיו על מנת לייחד, לזווג, את הקדוש ברוך הוא (ספירת תפארת) עם שכינתו (ספירת מלכות). לכן לא ייפלא אפוא מדוע ספרות הקבלה נחשבת למקור שפיתח והפיץ תפיסות מיתיות ומיסטיות.

אלוהות בעלת עשר ספירות

בספרי האחרון, **קיצוץ בנטיעות: עבודת השכינה בעולמה של ספרות הקבלה המוקדמת** (מאגנס, 2015) ביקשתי להראות כי לספרות הקבלה פנים כפולות ומתעתעות יותר ממה שנהוג להניח. בצד הפתיחות המחשבתית והמיתוסים הנועזים שהופצו במסגרת חלקים מספרות הקבלה, הראיתי כי ספרות זו מבקשת הלכה למעשה למשטר, למתן ולשלוט בגישות יהודיות מיתיות נועזות הרבה יותר ממנה שהתפתחו מחוץ לחוגי המקובלים או בשוליהם.

Oleg Ivanov II / Shutterstock.com

הקטנים והשפלים נתפלל אל האל העליון המכונה "עילת העילות" והם אף מעידים על עצמם כי הם מתפללים לספירה העליונה, ל"עילת העילות" המכונה גם "כתר עליון". אם כן אנו מוצאים במקור זה פולמוס בין המקובלים לאנשים אחרים, שיש להם גישה תיאולוגית הנתפסת בעיני המקובלים כמערערת את היסוד המונותאיסטי.

דוגמה נוספת לתיאולוגיה שהמקובלים מתנגדים לה אפשר למצוא באיגרת ששלח אחד מראשוני המקובלים רבי יצחק סגי נהור (1160-1235), בנו של רבי אברהם בן דוד שהזכרנו קודם, למקובל מפורסם אחר שגם אותו הזכרנו קודם, הרמב"ן. באיגרת זו יצחק סגי נהור מתלונן כי יש אנשים המסתובבים בעיר בורגוס שבקסטיליה, מעוותים את הקבלה ומפרידים בין החלק העליון של הספירות לחלק התחתון, וכך הוא כותב:

[...] וגם שמעתי מהארצות אשר סביבותיכם ומאנשי עיר ברגש' שהם מדברים בגלוי בשוקים וברחובות כמבוהלים ומבולבלים ומתוך דבריהם נכר שסר לבם מן העליונה וקוצצים בנטיעות והדברים מיוחדים כשלהבת קשורה בגחלת שאדון יחיד ואין לו שני [...] (כתב יד ותיקן 202 א-59 ב)

סגי נהור מתלונן כי יש אנשים המסתובבים בשוקים וברחובות של העיר בורגוס ומפיצים אמונות שלפיהן אין להתפלל לחלק העליון של האלוהות (סר לבם מן העליונה), ולכן הם מפרידים את האלוהות לשני חלקים, או במילים אחרות קוצצים בנטיעות, אולם לדבריו זו גישה מסוכנת שכן "אדון יחיד ואין לו שני".

המקובלים לא רק הפיצו את האמונה בסוג חדש ונועז של אלוהות יהודית בעלת עשר ספירות אלא גם התגוננו מפני תפיסה תיאולוגית אחרת שהתקיימה בזמנם

אל גבוה, אל נמוך

שני המקורות האחרונים הללו מלמדים כי המקובלים לא רק הפיצו את האמונה בסוג חדש ונועז של אלוהות יהודית בעלת עשר ספירות אלא גם התגוננו מפני תפיסה תיאולוגית אחרת שהתקיימה בזמנם על ידי אנשים אחרים. המקובלים לפי גישה זו הם מגיניה של האמונה המונותאיסטית, ואולי מערכת עשר הספירות נועדה לעמעם את צבעיה הנועזים של אמונה פשוטה יותר, ומסוכנת מבחינת האמונה באל יחיד, שלפיה יש שני רבדים בלבד באלוהות - אל גבוה ונסתר ואל נמוך

ומתווך. כאשר יש עשר ספירות התפקיד של האל המתווך מתחלק בין כוחות רבים, וממילא ההבחנה הברורה שבין האל הגבוה לאל הנמוך מיטשטשת.

ספרות הקבלה נדונה לרוב לאור הספרות הפילוסופית היהודית בימי הביניים, זו שמייצגה המפורסם והחשוב ביותר הוא רבי משה בן מימון (הרמב"ם, 1138-1204). מתוך נקודת מבט זו נראה היה תמיד שהמקובלים הם מרדנים. משילים את הכסות הפילוסופית הימי ביניימית לטובת פיתוחים שהושפעו מגישות פילוסופיות אך נתנו גם מקום לתפיסות מיתיות ומיסטיות. בצד גישה זו המחדשת או פותחת את ספרות הקבלה כדאי לראותה גם כספרות סגורה יותר בעלת מגמות שמרניות, ספרות שמפחדת מאובדן היסוד המונותאיסטי ומתריעה פעם אחר פעם מפני קיצוץ בנטיעות.

במחקריו הרבים על ספרות הקבלה המוקדמת גרשם שלום, כמו גם חוקרים שבאו אחריו, לא עסק בנושא זה, אולם בשולי אחד ממחקריו מצאתי את ההערה הבאה הקולעת יפה למתח שבו היו שרויים המקובלים, וכך כתב שלום:

שתי פנים שונות להופעת בעלי הקבלה בראשית צמיחתה. מזה הם חשודים על מינות וקלקול האמונה, ומזה הם לוחמים לצד מגני האמונה המסורתית, ואפילו בשורותיהם הראשונות, נגד בעלי דעות חופשיות. בשתי פנים אלו נחשפת לעינינו כל הבעיה המיוחדת של הפונקציה ההיסטורית של הקבלה ושל הכוחות הפועלים בה במאה השלוש עשרה. (גרשם שלום, ראשית הקבלה 1150-1250, עמ' 124)

כך בשתי פנים אלו ספרות הקבלה היא בה בעת פתוחה לתפיסות מיתיות נועזות ומבקשת להתגונן מפניהן. ■